

Tamás Gáspár Miklós

Egyszerű és nagyszerű kapitalizmus

Eredeti megjelenés: Eszmélet. 75. sz. (2007. ősz), 90-114. (Forrás)

<https://merce.hu/tgm70/egyszeru-es-nagyszeru-kapitalizmus/>

A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi a specifikus tulajdonsága a volt szovjet tömb országokban létrejött kapitalizmusnak. (S ebből közvetve adódik az a levezetett kérdés: miért ilyen jelentéktelen a kapitalizmussal szembeni politikai ellenállás Kelet-Európában.) Mivel az ismert séma szerint a „polgári forradalomra” háramló „modernizációs” és szekularizációs munkát a bolsevik forradalom végezte el, ez mind a rendi múlt elemeit, mint a proletárszocializmust elsöpörte, ezért politikai és kulturális értelemben régióinkban jött létre a „legtisztább” tőkés rendszer.

Kétség se férhet hozzá, a baloldal számára Kelet-Európának szimbolikus és történelmi jelentősége van. Végére is itt került sor az állítólagos szocialista kísérletre. Amikor 1989-ben összeomlott a keleti tömb, a legtöbb ember úgy érezte, hogy a globális kapitalizmus horizontján túl már semmi sincs. Bár egyáltalán nem biztos, hogy ami elbukott, az valóban szocializmus volt, a nyugati baloldal intézményei, szervezetei, irányzatai úgy tűntek el a történelmi süllyesztőben, mintha mindaz, amit képviseltek, azonos lett volna avval a vigasztalan romhalmazzal, ami Sztálinnak és diadokhoszainak a birodalma volt. Bármilyen dicstelen, szürke, ijesztő és unalmas is volt ez a birodalom, a mai bentlakók úgy vélik, hogy minden tekintetben magasabb rendű, mint az új fölállás. A szocialistákat, úgy tetszik, az emberek annak az általánosan elfogadott véleménynek az alapján utasítják el, hogy a kapitalizmuson kívül nem létezik más, a demokratáknak meg azt mondják, hogy a diktatúra vidám piknik volt ehhez az új liberális demokráciához viszonyítva.

Ám a „kelet-európaiak” többségével szemben (Vlagyivosztoktól Prágáig és az Aral-tótól Kelet-Berlinig) és a zsémbes nyugati kommunistákkal ellentétben én nem tudom és nem is akarom siratni a posztsztálini tragikomédia dicstelen kimúlását annak ellenére se, hogy a kelet-európaiaknak akad néhány érdekes oka erre a viselkedésre; és a legtöbb liberálistól eltérően nem gondolom, hogy ami összeomlott, az szocializmus volt, és azt sem gondolom, hogy a novus ordo seclorum szükségszerű is, meg sikeres is. Vagy ami azt illeti, hogy különösen novus lenne.

Természetesen meg tudom érteni, hogy ezek a vélekedések a legitimitáció legkülönbözőbb tétjeit és stratégiáit jelentik, mint ahogy mindig is evvel a kockázattal

jártak, és a legitimációnak a történelem és a történetelmélet révén kell végbemennie. Ha meg akarjuk érteni, miért is olyan különösen érdekes és rendkívül taszító változata Kelet-Európa a kései kapitalista társadalomnak, akkor meg kell szabadulnunk attól a gondolattól, hogy ennek a jelenségnek bármi köze volna a „totalitárius” szellemi beállítottsághoz vagy az „elmaradott”, a tekintélyelvűségben gyökerező szokásokhoz és a szolgálalkúshoz; ezekkel a fogalmakkal a hidegháború „naturalizálta” a meglepően modern, de se nem liberális, se nem Nyugat-barát ellenfelének ideológiai önképét.

Kétségtelen, hogy a legfontosabb az a gyötrelmes kérdés, amely az 1917-ben született és 1989-ben szégyenletesen kimúlt rendszer természetét firtatja. Sok folyókilométernyi könyvtári polcot töltenek meg azok a művek, amelyek ezt a kérdést akarják fölfejtani, mely oly sok szívfájdalom és szenvedés oka volt, és a huszadik század jelentősebb radikális mozgalmainak önértelmezését is meghatározza.

Hiszen ha a rendszer szocialista volt, akkor a reformista szociáldemokrácia áruló volt, az antileninista szélsőbal nem volt egyéb, mint puszta örület; ha viszont a rendszer nem volt szocialista, akkor minden hősi áldozat, különösképpen a nyugati és déli kommunista hivatásos forradalmároké, hiábavaló volt. Ha a rezsím ténylegesen szocialista volt, és a gulag, a népirtás és a kirakatpörök ebben a ténylegesen szocialista rendszerben történtek meg, akkor a szocialista eszme maga bűnös, ám ha a rezsím nem volt autentikusan szocialista, akkor a gulag nem mond ellent a szocialista eszme morális és politikai megvalósíthatóságának. Ha a szovjet típusú rendszer nem volt sikeresebb, mi több, egészében véve rosszabb volt, mint a kapitalista rendszerek általános működése, akkor ennek felelősségét aszerint kell megosztani, hogy mit is gondolunk a rendszer fő jellemzőiről. Ezekre a régi kérdésekre egyszerre történeti és filozófiai választ kell találnunk.

Nem kétséges, hogy a szovjet tömb országaiban kiirthatatlanul jelen voltak a klasszikus kapitalista sajátosságok: a bérmunka, az árugazdaság, a munkamegosztás, a kötelező munkavégzés, a tőkének való alávetettség, a pénz, a járadék, a tulajdont illető, alapjában változatlan római jog [az ELTE „marxista-leninista” polgári jogi tankönyvét fordításban minden változtatás nélkül taníthatták nyugat-európai, közös piaci jogászoknak az 1960-as években], a munkahelyi, üzemi hierarchia, éles különbség a fizikai és a „szellemi” munka között, iszonyú egyenlőtlenség, a proletár ellenállás elfojtása, a munkásosztály autonómiájának megtörése, elnyomó patriarchális család, a nők fizetetlen házimunkája, politikai és ideológiai elnyomás, féktelen állami nacionalizmus, etnikai és faji megkülönböztetés, cenzúra az emancipatorikus művészet és társadalomtudomány ellen, és persze vad, féktelen

kizsákmányolás. Evvel a lehangoló felsorolással szemben a kétkedő igazhívők, közülük Trockij a leghíresebb, mindössze egyetlen tényt tudtak felhozni: a magántulajdon eltörlését. A társadalmásítás és a gazdasági tervezés szerintük mindenki számára meggyőzően bizonyította, hogy a kapitalizmus a Szovjetunióban még a sztálini „thermidor” idején se, a Kínai Népköztársaságban és a csatlós államaikban se tért, mert nem is térhetett vissza. [„Visszatérésről” persze csakugyan nem volt szó, hiszen korábban nem volt kelet-európai és ázsiai kapitalizmus.]

A rendszer szörnyűnek elég szörnyű, de valahol mégis szocialista. A proletariátust így vagy úgy minden jelentős tétel „tulajdonosának” tekintették, bár a proletariátus nem rendelkezhetett állítólagos tulajdonával, és nem ellenőrizte, nem is ellenőrizhette és irányíthatta a gazdaságot, és nem szólhatott bele abba se, hogyan folyik a termelés, és mi legyen a gazdasági fejlődés célja. Ennek ellenére tagadhatatlan tény, hogy a keleti tömbben nem voltak magánkapitalisták, és nem voltak „valódi” piacok se. Ez azért is érdekes, mert óhatatlanul fölveti azt a kérdést: vajon tényként kell-e kezelünk, hogy a kapitalizmust elsősorban a piacok megléte és a termelési eszközök magántulajdonosainak jelenléte jellemzi.

Ez volna az ortodox marxista nézet? Ami engem illet, ezt erősen kétlem.

Tekintsük át röviden, mit is takar ez a szó: „magán”, ami legalábbis Rousseau óta a polgári társadalom lényegét fejezi ki. [Pl. ezen alapszik a különbségtétel „bourgeois” és „citoyen” között.]

A „magán” elsősorban kiváltságos, elkülönült, védett területet jelöl, mely fölött valaki/valami ellenőrzést gyakorol, és ami egyúttal kizárja más versengők hozzáférését az ellenőrzéshez. Ez a valaki/valami lehet fizikai vagy jogi személy, pl. intézmény, mondjuk, a korona, netán szerzetes- vagy lovagrend. Hiszen mondhatjuk-e, hogy a koronabirtok nem magántulajdon ebben az értelemben? Vajon Kelet-Európában az óriási egyházi birtokok 1945 előtt nem voltak-e magántulajdonban, s mint ilyenek, nem zárták-e ki azokat, akik úgyszintén szívesen birtokolták volna őket? Vajon „az állam”, netán metafizikailag, milyen értelemben volt nem-kizárólagos, nem-ellenőrző, nem-haszonélvező tulajdonos? A koronabirtokok tulajdonát szintén a közösség együttes hasznára fordították, pl. hadsereget állítottak ki és fizették a zsoldosokat, de vajon ez a különleges használat nem volt kizárólagos, nem öltött tulajdoni formát? Vajon a király alattvalói saját érdekükben tetszésük szerint fölhasználhatták volna a kincstári tulajdont? Vajon az a tény, hogy inkább jogi, mintsem fizikai személy volt az, „aki” a javakat birtokolta azok kizárásával, akik semmilyen termelőeszkővel nem rendelkeztek, cáfolja-e az elkülönített tulajdon

meglétét? Úgy tetszik, hogy az osztálytársadalmakban, mint a piaci kapitalizmus és a szovjet típusú rendszerek, a tulajdonlás lényege a tulajdonnak az elkülönítettsége azoktól, akik munkabér ellenében működtetik, de nem birtokolják a termelőeszközöket. Másfelől, nem lényegi sajátossága a tulajdonlásnak a tulajdonosok politikai vagy jogi természete. A szovjet típusú rendszerek apologétái azt mondták – még az is lehet, hogy hitték is -, hogy a proletariátus állítólagos politikai hatalma megváltoztatta ennek a titokzatos entitásnak, „az államnak” a jellegét, s ez ennél fogva nemcsak az új uralkodó osztálynak a politikai és közigazgatási képviselője lett, hanem új típusú tulajdonossá is vált, amely nem sajátít el értéktöbbletet „nem-proletár” vagy „nem-szocialista” célokra, ami persze a gyakorlatban azt jelentette, hogy az értéktöbblet jó részét a megszokott módon újra befektették.

Minthogy a proletariátusnak természetesen nem volt semmiféle politikai hatalma, tehát nem is gyakorolhatta, ahogyan a munkásellenzék Oroszországban már 1919-ben helyesen rámutatott erre, meglehetősen egyértelműnek látszik, hogy a kormányzat politikai irányvonala és ideológiája semmilyen elképzelhető módon nem változtatja meg a tulajdon nélküli munkások kirekesztését az „ő” misztikus, képzetes tulajdonuk élvezetéből, irányításából vagy isten ne adja, eladásából. Tökéletesen igaz tehát, hogy a tulajdonos funkcióját hivatalnokok vagy apparatcsikok gyakorolták a föntről jövő utasításoknak megfelelően, és ezek az apparatcsikok a társadalom gazdasági javait nem birtokolták, és nem tudták őket közvetlenül a maguk hasznára fordítani, sem elidegeníteni nem tudták tetszésük szerint, más szóval, nem az „apparátus” vagy „nomenklátúra” mint olyan volt a termelési eszközök kollektív tulajdonosa. De ez egyáltalán nem előfeltétele általában a tulajdonlásnak, amely teljességgel független a „magán”, a „privát” szó és fogalom eredeti, történeti jelentésétől. Egyáltalán nem szükséges, hogy a „nomenklátúra” egyes tagjai részesüljenek a proletariátus által előállított értéktöbbletből, mint ahogyan a részvénytársaságokban a részvényesek szoktak; ugyanakkor azonban bármennyire is elkülönült volt ez a tulajdon, hiszen a társadalmi újraelosztás az apparátusnak, a nomenklatúrának kedvezett, amely számottevő anyagi privilégiumokat élvezett, ezek azonban – mint köztudomású – nem voltak különösebben tartósak vagy garantáltak vagy átörökíthetők; mégis, az elkülönült tulajdon fölötti elidegenítési, ellenőrzési, működtetési, irányítási jog nem volt hozzáférhető a társadalmi verseny- és vetélytársak számára; s ez elegendő ahhoz, hogy uralkodó osztálynak nevezzük.

Ami itt specifikus, az a kormányzati funkciók és az uralkodó osztályokhoz tartozás szintézise. Ennek történeti előzményei vannak Kelet-Európában és Ázsiában is, és Karl Wittfogel és más képzeletgazdag emberek hajlamosak voltak ezeket a

hagyományokat [„hidraulikus”, azaz folyamszabályozó, gátépítő, emiatt centralizáló-
etatista, állami rabszolgaságot használó ókori keleti rezsimek] túlbecsülni, de én
személy szerint nem hiszem, hogy ennek különösebb jelentőséget kellene
tulajdonítanunk, hiszen ez a helyzet csak a bolsevik forradalommal, újonnan állt elő,
ami pedig föltűnően fűtyült a precedensekre [beleértve a Marx által reményteli
figyelemmel elemzett „obscsinát” és „zadrugát”, azaz faluközösséget].

Más szóval az ún. „szocialista állami tulajdon” a munkások szempontjából (és ez a
lényegi aspektus) fogalmilag nem különbözik a „tőkés magántulajdontól”, bár a
társadalmi szervezet és társadalmi dominancia eltérő módszereit jelenti, és
magyarázhatja a hiányzó piac rejtélyét.

Ha a piac anonim mechanizmus, amely a kínálatot igazítja a kereslethez, és ennek
megfelelően allokálja a forrásokat, akkor a „szocialista” tervezés olyan nem-anonim,
szándékolt-tudatos és hierarchikus („föntről lefelé” irányuló) mechanizmus, amelyet
eredetileg ugyanerre szántak, de amely – s ebben teljes a közmegegyezés – sokkal
kevésbé hatékony.

A kétféle mechanizmus különbségeit jórészt tompítja egyfelől a Kornai János és
mások leírása szerint piacot szimuláló, utánzó „tervalku” az egykori keleti tömb
gazdaságaiban, másfelől pedig az erőteljes kormányzati beavatkozás és a gazdasági
célok politikai és ideológiai erők általi [gyakran katonai, területi és demográfiai
szempontú] meghatározása a korai kapitalizmus kialakulása során. Senki sem
állíthatja komolyan, hogy a brit és holland Kelet-Indiai Társaságok és az ezekhez
hasonló szervezetek tiszta „piaci” intézmények voltak. A katonai és katonailag
szervezett erők összecsapása éppen annyira alakította a piaci kapitalizmus arculatát,
mint a tőzsde. A tőke újrabefektetését és az újraelosztást a hiánygazdaságokban
mindig is az állami vagy a kormányzati akarat végezte – még az olyan, hivatalosan
tőkésnek nevezett társadalmakban is, mint a háborús Németország és az 1940-es,
1950-es évek Nagy-Britanniája. És ne felejtjük el, hogy a piacgazdaság
neokonzervatív (vagy „neoliberális”) modellje szintén ideológiailag motivált politikai
lépés eredményeként született, és nem volt más a helyzet a gabonatörvények (Corn
Laws) és a szabadkereskedelem esetében a tizenkilencedik században se. Úgy látszik,
az a különbség, hogy a polgári társadalmakban [nem minden „tőkés” társadalom
„polgári” társadalom is egyben] az uralkodó osztály politikai cselekvését szokás
szerint ellenőrzés alatt tartják a választások és a „szabad” pártharcok, míg az
egypártrendszerű „szocialista” diktatúrákban ilyen fékek nincsenek. Persze ha
hiányoznak is ezek a fékek és ellensúlyok, nem azt jelenti, hogy ezekben a
diktatúrákban az uralkodó osztályokon belül ne folytak volna mindig is gyilkos

küzdelmek, ahogyan azt se jelenti, hogy a diktatúra apparátusai ne tudtak volna (ne tudnának) irányt váltani: elég csak összehasonlítani a Kínai Kommunista Párt politikáját Mao idején és a mai, Hu Csin-tao-féle vezetés alatt, hogy lássuk, a változások úgy mentek végbe, hogy érintetlenül hagyták a politikai „fö lépítményt”, anélkül hogy a rezsím a legcsekélyebb mértékben is „pluralizálódott” vagy „liberalizálódott” volna. Más szavakkal, Sztálin valódi örökösének „totalitárius” kormányzása simán összeegyeztethető a szabadpiaci kapitalizmus legelvadultabb változatával.

A fentiekből következik, hogy rossz nyomon indul el az, aki a modern kormányzati gazdaságirányítási utak közötti lényegi különbségeket abban próbálná megragadni, hogy a politikai autoritás versengő (szabadelvű vagy zsarnoki) modelljeiben lévő eltérések által meghatározott szocialista és kapitalista tervezés különbségeit keresi. Itt egyidejűleg vannak jelen egymást átfedő modellek és óriási különbségek. A kérdés nem az, vajon a „piaci szocializmus” megvalósítható vagy kívánatos-e, illetve hogy valaha létezett-e már, hanem sokkal inkább az, hogyan határozzuk meg azt a nem-piaci kapitalizmust, amely, úgy tetszik, a keleti tömb szovjet típusú rezsímjeiben Európában és Ázsiában állt fenn.

Ennek a leírásnak a szokásos módon az októberi forradalomból és e forradalomnak a második világháborút követően Kelet-Európa, Kelet- és Délkelet-Ázsia egyes részeiben végbement variánsaiból kell kiindulnia. Kezdjük mindjárt azzal az absztrakt megfogalmazással, hogy az állítólagos „szocialista” forradalom az osztálytársadalmakat nem változtatta osztály nélküli társadalmakká, hanem a kasztársadalmakból (vagy „rendi” társadalmakból) csinált osztálytársadalmakat.

A bolsevikok tudtukon kívül – amint azt szinte azonnal megértették az olyan különböző figurák, mint a baloldali kommunista Hermann Gorter, sőt: Antonio Gramsci (híres cikkében: „Forradalom »A tőke« ellen”, 1918. január, in: Szabó Tibor, szerk.: Gramsci: Politikai írások, 1916-1926, Bp.: Kossuth, 1985, 43-47.), majd később Karl Korsch – félig-meddig egyetértettek a gyűlölt „legális marxistákkal” és kautskyánusokkal abban, hogy a proletár forradalmárokkal polgári forradalmat kell csinálni. A régi Kelet-Európa négy birodalma (a Hohenzollern, a Habsburg, a Romanov és a Török Birodalom) az 1848 utáni tessék-lássék vagy egyenesen szemfényvesztő látszatreformok ellenére – a nyugati peremvidékek és a modernizáció néhány szigetkéjét vagy inkább foltját leszámítva – mezőgazdasági kasztársadalom maradt, ahol a népesség túlnyomó többsége személyes szolgaságban, alázatban, úrtiszteletben, írástudatlanságban élt, robotot (corvée-t) teljesített (tehát fizetetlen, önkényesen kirótt kényszermunkát a hűbérúr javára, a nagybirtokon az

1930-as évekig), nem is beszélve az egyházi uralomról, a csendőrség, feudális ispánok és intézők brutális önkényéről. A földtelen parasztok, akiket már nem jobbágyoknak neveztek, hanem akiket – a mezőgazdasági „cselédek”, zselléreket – félig-meddig rabszolgának tekintettek, az időnként fellángoló esztelen jacquerie-k, zendülések vagy pogromok (amelyeket többnyire az udvar bátorított annak érdekében, hogy megrémítse a dzsentrit és a gyöngé, védtelen városokban élő, nyugtalankodó purgereket és mesterlegényeket) ellenére sem tudtak semmit tenni életkörülményeik javítása érdekében. A társadalmi forradalmároknak először az „elmaradott” rendi vagy kaszttársadalom problémájával kellett megbirkózniuk, hiszen a „burzsoázia” zöme középkorias, túlnyomó többségében szegény és tudatlan kiskereskedőkből állt; a „proletárok” pedig főleg napszámosok, kézművesek, vándoriparosok voltak, és a még döntő mértékben feudális társadalom réseiben tengődtek; itt a földbirtokos arisztokráciát és a szoldateszkát, a tiszt-nemesi kasztot leszámítva általános volt a jogfosztottság. A viszonylag jómódú és modern Magyarországon a teljes lakosságnak kevesebb mint hét százaléka rendelkezett választójoggal, és a választási csalás, szavazathamisítás és rendőri megfélemlítés bevett gyakorlatnak számított még ezek között a különlegesen biztonságos körülmények között is. Az ellenzéki képviselőket fegyveres rendőrök távolították el a képviselőházból a házelnök [gr. Tisza István] parancsára – és mindez az osztrák-magyar belle époque-ban, a szecessziós cs. kir. aranykorban, nem pedig a sötét Szibériában történt.

Keleten a különböző szocialista irányzatok a modernizáció végrehajtására óhajtották fölhasználni az új forradalmi államot, vagyis a polgári forradalom alapföladatának betöltésére, legalábbis ez volt az a kötelesség, amelyet a korszak közkeletű „haladó” doktrínája szerint az ilyen forradalmaknak teljesíteniük illik. Autochton, őshonos, szervesen kialakult polgárság hiányában a mezőgazdasági, rendi vagy kaszttársadalom elsöprésének ezt a döntő fontosságú lépését a proletariátus és az értelmiség közötti stratégiai szövetség tette meg.

De ezek a társadalmi csoportok meglehetősen sajtáságosak voltak Kelet-Európában, mivel őket is premodern kasztszerűség jellemezte. Kelet-Európában az ipari munkásságot túlnyomó részt bevándorló, allogén („más etnikumú”) csoportok alkották. A munkásszakszervezetek tagjai Csehországban és Magyarországon nem nagyon tudtak csehül vagy magyarul, hanem németül beszéltek (az első magyarországi szocialista perben 1871-ben a királyi törvényszéknek tolmácsokat kellett alkalmaznia ahhoz, hogy a vádlottak tanúvallomásait fölvegyék, mivel a vádlottak – a magyarországi munkásmozgalom vezetői – egyike sem beszélt magyarul), nem is beszélve a jól ismert svájci (és nem zsidó) radikális Rudolf

Rockerről, aki kénytelen volt jiddisül megtanulni, amikor meg akarta szólítani a londoni East End proletár anarchistáit (ma ehhez bengáliul vagy gudzsarátiul kellene megtanulnia). Kelet-Európában az, hogy valaki proletár szocialista, egyet jelentett avval, hogy etnikailag elkülönült (a nagyrészt németül beszélő kozmopolita vagy „internacionalista” közösségben) és felekezetiileg vagy vallásilag (az ateisták vagy vallásukat nem gyakorló, felekezeten kívülre sodródott keresztyének, zsidók vagy a szabadgondolkodók közösségében) eltávolodik a nép többségétől. A forradalmi értelmiség – bármilyen divatjamúlt is ennek említése – jórészt zsidó volt. Aligha meglepő tehát, hogy a tekintélyes orosz történész, Alekszandr Usakov fölmérése szerint a bolsevik központi bizottság tizenkét tagjából kilenc volt zsidó, a tizenöt fős jobboldali szociálforradalmárok (eszerek) központi bizottságában tizenhárom tag volt zsidó, a baloldali eszereknél a tizenkét főből tíz, az anarchisták moszkvai bizottsága öt tagból állt, s ebből négy zsidó volt. Ha nem is ennyire végletesen, de hasonló arányok jellemezték a munkásmozgalmat az Osztrák-Magyar Monarchiában, a Balkánon és az arab Közel-Keleten, ahol akkoriban még a Fényes Porta uralkodott.

Max Weber beszélt a „páriakapitalizmusról” (a fogalmat aztán a második világháború idején a belga forradalmi marxista, Abram Léon dolgozta ki), és ez egy bizonyos pontig „páriasocializmus” volt, az elszigetelt városi proletariátus és az elszegényedett, talajt vesztett értelmiség bátor vállalkozása, amelynek a képzeletbeli világát a fejlett Nyugat mítosza tette teljessé – de erről később. A kelet-európai baloldalon több emlékirat beszéli el, hogy itt keleten mennyire bálványozták a parlamenti szocialistákat a távoli Reichstagban Berlinben vagy Bécsben [a magyar olvasó ismerheti Sinkó Ervin gyönyörű esszejét erről: „Szemben a bíróval”, 1935, in: Sinkó: Szemben a bíróval: Válogatott tanulmányok, s. a. r. Sükösd Mihály, Bosnyák István, Bp.: Gondolat, 1977, 47-90.], bár ezt ők nem is sejtették: Bebelt, Liebnechtet, Adlert, Rennert, Bauert újkori szentekként tisztelték, akik megkapták azt a tiszteletet és méltóságot, ami kevésbé szerencsés keleti atyjukfiainak nem adatott meg; a vezetőkhöz való efféle viszonyulás hasonlít ahhoz, ahogyan a rastafárik a Karib-szigeteken Hailé Szelassziét imádják: a fekete férfit, mégis császár és egyben Júda oroszlánja. A proletárok és a deklasszált értelmiség Keleten, az érthetetlen nyelven beszélő, archaikus parasztság tengerében (ne feledjük, míg a városban lengyelül beszéltek, a falun ukránul, egy másik városban magyarul beszéltek, de falun már románul énekeltek, a hivatalnokok franciául és németül bonyolították a levelezést, de alattvalóik valamelyik szláv patois-ban, nyelvjárásban hebegtek-habogtak, és még a hivatalos és fölöttébb mesterséges Hochdeutsch-ot sem értették sokan, még „a népi németek” többsége se), a „vörös” városok és kerületek (Presznya, Floridsdorf, Csepel, Grivița) számtalan tekintetben idegenek maradtak. Miközben a szociáldemokraták szervezte fölnőttoktatási tanfolyamokon Bécsben,

Pesten, Krakkóban, Czernowitzban (Cernăuți, Csernovci) az emberek ugyanazokról a dolgokról beszélgettek, mint a Fábíanus Társaság tagjai vagy a Cooper Union [ma is főnálló „haladó”, baloldali szabadegyetem New Yorkban] hallgatói, addig a fölsőbb osztályok tagjai semmit sem olvastak, illetve ha mégis, akkor Mme de Sévigné leveleit, míg a szegény, írástudatlan és istenfélő parasztek boszorkányokban, ráolvasásban, vajakolásban hittek, és 1945 utánig nem tudták legtöbb helyen leolvasni akár a toronyóra számlapját, és talán arról sem hallottak, hogy a Föld gömbölyű. Az 1930-as években született falukutató, szociográfiai írók beszámolnak róla, hogy a legtöbb parasztek éveken át nem használja a hivatalos pénzürméket, nem igazán hiszi el, hogy már nem Ferenc József az uralkodó, és hogy ők maguk most egy újmódi „utódállam” polgárai.

A szakszervezeti szemináriumok magasabb szinten folytak, mint a királyi tudományos akadémiák vitái. A radikális folyóiratok Szent-Pétervárott és Pesten hamarabb foglalkoztak Nietzschével és Baudelaire-rel, mint Londonban. Mr. Pulitzer a népszerű tömegsajtót Magyarországról exportálta New Yorkba, és nem fordítva. Evvel egyidejűleg Kelet-Európában a rendi társadalom életképesebb és szörnyűbb volt, mint a tizenhétedik század elején Franciaországban. De legalább a francia felvilágosodás philosophe-jai franciák voltak – ki gondolta volna álmában is, hogy Voltaire-t vagy Diderot-t franciátlannak minősítse? Ugyanakkor azonban a kelet-európai szocialisták Lenintől és Martovtól Otto Bauerig, Lukácstól Luxemburgig és Eisnertől Dobrogeanu-Ghereáig és Marchlewski-Karskiig a jövő köztársaság honpolgárai voltak, és így is tekintettek rájuk. A nagy orosz radikális író, Korolenko kijelentette, hogy az ő hazája nem Oroszország, hanem az orosz irodalom. Nem mondhatnám, hogy nekem még sosem volt hasonló érzésem.

A tizenhétedik század egyetlen francia másként gondolkodója sem volt soha franchouillard sovinizta. De az, hogy „internacionalista”, nem jelent egyet az elgyökértelenedett, lojalitás nélküli hontalannal (nem-honpolgárral). Az internacionalizmus álláspont, nem pedig állapot.

De a kelet-európai radikálisok mindig is gyökértelenek voltak (és részben ma is azok): szabad akaratukból és sorsszerűen. Igaz persze, nem voltak világpolgárok, hanem a hallgatag és rémítő paraszti óceán modernista szigeteinek lakói. Bármilyen rosszindulatú kijelentés, mégis nagyon mulatságosnak találom, hogy a magyar „nemzeti konzervatívok” engem és a hozzám hasonlókat „idegenszívűeknek” nevezik. Nem fair persze, túlságosan is magyar vagyok, ennek ellenére mégis jól jellemzi a kelet-európai radikálisokat, nem mintha a radikálisok egyébként csakugyan a le parti de l'étranger, a „külföld pártjának” a tagjai lennének, de utópiájuk a Nyugat

volt és az is maradt, a „szerződés” világa szemben a „státusz” régi, helyi világával.

Az osztálytársadalom előrelépés volt a rendi, a kasztársadalomhoz képest, az egyenlőtlenség inkább látszott elviselhetőnek, mint a hierarchikus kényszer és a szisztematikus megalázás. Az osztály nélküli társadalom célját és jelszavát a gyenge és ijedt polgársággal – leszámítva persze a hasonlóan „idegenszívű”, Rothschild-féle, az udvarral, a katolikus egyházzal és a lehető legkékebb vérű arisztokráciával szövetkezett haute finance-t – szembeszögezni csöppnyit hamis volt, hiszen a névleges ellenfél gyöngé volt, míg a valós ellenfél, a feudális nemesség és a katonai kaszt elvileg maga is a burzsoá Nyugat ellenlábasja volt. A radikálisok számára George Eliot, Samuel Butler és Anatole France (és persze mögöttük Feuerbach, Nietzsche és Herbert Spencer) harcostársaknak tünnek, mert ők is ellenséget láttak a keresztyénségben, az arisztokrácia, a mágnások hivatalos (és legbelül, innigst tagadott) tanéületében.

Ám az arisztokrata rend és a falusi nyomorúság fölszámolásának célja hiteles volt, a politikai szenvedély pedig heves. De miért a marxizmus, ez a nyugati munkásmozgalom természet adta ellenségeivel szemben megfogalmazott, bonyolult elmélet lett a kelet-európai feudalizmusellenes, egyenlőségre törekvő forradalom ideológiája? Nem értek egyet Alain Besançonnal abban, hogy figyelmen kívül kell hagynunk Oroszországban a marxi örökséget, és a leninizmus fő forrásaként Marx helyébe a Narodnaja Volja szellemi ihletőit, Belinszkijt és Piszarevet kellene állítanunk. A marxizmust Oroszországban a modernség centrális elméletének tekintették, amely ugyanazt a történelmi funkciót tölti be, mint amelyet a tizenkilencedik századi Nyugat-Európában a korai liberalizmus játszott. A régi, tekintélyes, megállapodott, őshonos burzsoázia, az eredeti fölhalmozás, az ipari bázis, a pénzen és hitelen alapuló piaci hálózat hiányában a tőkés modernitás megteremtésének föladata azokra várt, akik népes proletariátust akartak, mert meg voltak győződve róla, hogy csak modern munkásosztály képes fejlett technika révén bőséget teremteni, és a bőség révén olyan igazságos társadalom hozható létre, amely nemcsak egyenlő lett volna, hanem egyben kizsákmányolástól és uralomtól mentes. Ahhoz, hogy ezt megtehessék, ki kellett tépni a jobbágyok és a zsellérek, cselédek szolgáslorban sínylődő alsó kasztjának a földtől való, kvázi-természetes (ideológiailag naturalizált) függéséből, illetve a nemességhez atyai tekintélyéhez fűződő, személyes-törzsi viszonyrendszereit, melyek modelljéül a fölkent, szent király időtlen formulája szolgált, ahol az úrtisztelet és a szófogadás nem elnyomásnak, hanem az emberi viszonyok erkölcsi csúcsának látszott – amint azt Gogol kései műveiben vagy a Pobedonoszevhez hasonló doktrinérek (akik de Maistre és de Bonard nézeteiből merítettek) írásaiban olvashatjuk. A „legális marxisták”, Sztruve és Tugan-

Baranovszkij a liberális kapitalizmus nyílt, kimondott hívei voltak. Ez a vonás ma is jól látható a kínai, a nyugat-bengáliai vagy dél-afrikai kommunista pártok politikájában (sőt, az iraki, szíriai és az észak-afrikai, maghrebi kommunista pártoknál is): a marxista-leninisták minden elmaradott országban hétpróbás modernizálók, csakúgy, mint antileninista ikertestvéreik, a szociáldemokraták voltak valamikor a Nyugat előrehaladott és gazdag országaiban.

A bolsevikok számára ezért a „szocializmus” a „természetes” kötelékek szétszagatására irányuló radikális lépések sorozata volt. Ettől a fejleménytől rettegett Rousseau és Tolsztoj, akik ugyanakkor utálkozva fordultak el a nagybirtok („the landed interest”) dominálta rendi agrártársadalomban tapasztalt szolgaságtól, kegyetlenségtől és erkölcsi romlottságtól.

Leninnek és Trockijnak nem voltak ilyen félelmei. Ipari kapitalizmust akartak a tipikus hátrányai: egyenlőtlensége, féktelen individualizmusa és a képzelt szabadság hamis tudata nélkül. Nem állt szándékukban újrateremteni holmi természetes (azaz földművelő vagy pásztorkodó) közösséget földbirtokos nemesség nélkül, mert nem hittek benne, hogy szabadság és igazságosság lehetséges vagy éppenséggel kívánatos lenne a szűkösség, hiány viszonyai között. Olyan sajátos kapitalizmust akartak megvalósítani, amelyben a polgárság szerepét a proletár élcsapatnak kell játszania, de csak politikailag. A tulajdonlás átalakult – és ez valóban forradalmi lépés volt, amely hű maradt a tizenhetedik századi Putney-viták során és a „veszettek” (les enragés) marginális szubkultúrájában („lunatic fringe”) bizonytalanul körvonalazott régi, radikális eszmékhez – elvont entitássá, amely egy másik elvont entitásra utalt, a társadalmi totalitásra, s ezáltal elválasztotta egymástól az ellenőrzés, az irányítás, az igazgatás, az értékesítés, a foglalkoztatás, a hitel, a beruházás és a tőkejavak („assets”) elidegenítését (más szóval az Entäusserungot, vagyis egyszerűen eladását) a szubjektum nélküli, elvont, „kollektív tulajdontól”.

Ez szintiszta ideológia volt, ideológiának a rezsim és fönnmáradása szempontjából kulcsfontosságú ideológia. Ezért büntették súlyos börtönnel vagy még ennél is rosszabbal az „újosztály”-elméleteket. Persze a tulajdont nem lehet elválasztani az ellenőrzéstől és az irányítástól, és az a szólam, amely szerint a dolgozó tömegek vagy a munkásosztály valahogy mégis „tulajdonos”, még a legfanatikusabb keményvonalasok között is kacajt keltett. (Az 1950-es évek egyik híres élce így határozta meg a konyakot: ez az ital, amelyet a proletariátus választott képviselői útján fogyaszt.) Mindazonáltal a tulajdonjog és az ellenőrzés közötti ideológiai hasadással sikeresen újra lehetett fogalmazni a szerzésvágytól („acquisitiveness”) elszakított profitmotívumot: a sztahanovistákat („munkásarisztokraták”, akik az

átlagot meghaladó termelési eredményekkel „teljesítették túl” – állítólag – a tervet) a több fogyasztási cikkhez, nem tőkejavakhoz („capital goods”) való hozzájárás reménye hajtotta.

Hozzá kell tennünk, hogy a termelési teljesítmény fokozása érdekében a szovjet rendszer már az 1920-as évektől kezdve a munkabér szélsőséges egyenlőtlenségével és a versennyel operált („szocialista munkaverseny”, elit „szocialista brigádok” kiemelt fizetéssel). Ennyiben szembeszállt az októberi forradalom és utódai pl. Kínában és másutt – lényegét tekintve az értelmiségi-proletár forradalmi élcsapat által vagy irányításával, közvetve vagy közvetlenül, szocialista-kommunista „hamis tudattal” végigküzdött antifeudális PARASZTI FORRADALMAK – puritán és egalitárius világszemléleti örökségével. Az ún. „kommunista” pártok pusztán ideologikusan elleneztek az „anyagiasságot”, a „nyerészkedést”, a „fusizást” stb., de rendszerük valóságos, habár bonyodalmas versenyviszonyokon nyugodott: verseny volt maga a „tervaku”, a naturális-központi tervezés intézményrendszere és az „ágazati lobbik”, a helyi pártbizottságokban székelő területi érdekcsoportok között, verseny volt a nagyvállalati-hatalmi góccok, a tervhivatal, a központi bank és a központi pártapparátus (olykor a minisztertanács titkárságának apparátusa) között, verseny volt az uralkodó osztály zárt mikrokozmoszába való bejutásért és a kebelén belüli előmenetelért és hatalomért, a pozíciók által garantált javakért és szolgáltatásokért, stb. stb. Egyébként tévedés azt gondolni, hogy – szemben a „szovjet” vagy más államkapitalizmussal – a piaci kapitalizmusban (akár a posztfordista, a keynesi „jóléti államot” követő, neokonzervatív-neoliberális-globalista piaci kapitalizmusban) tiszta és torzítatlan piaci és versenyviszonyok uralkodnak. Ez ma éppúgy utópia, mint akkor volt, amikor ezt Polányi Károly elsőként kimutatta. Politikai befolyás nélkül a tőkés rendszerek irányíthatatlanok, és az állam nemcsak külső szabályozóként, hanem játékosként is jelen van a versenyben – soha meg nem feledkezve elsődleges funkciójáról: az osztályharc temperálásáról és manipulálásáról.

A „szovjet” típusú államkapitalizmus osztályállama sikeres küzdelmet folytatott az osztályharc minden politikai megnyilvánulása (sztrájk, munkástanácsok stb.) ellen, ezt jobban és alaposabban végezte el, mint a nyíltan tőkés államok legtöbb változata (a náci Harmadik Birodalmat természetesen kivéve). Itt pedig éppen a forradalmat kirobbantó és vezető értelmiségi-proletár élcsapat ellenállását kellett leküzdenie – s ezt a sztálini megtorlások első szakasza (kb. 1927-1937) győzedelmesen el is intézte. (A kelet-európai „szovjet” csatlós államokban ez nagyjából 1947 és 1953 között ment végbe.)

Ha valóban a proletariátus lett volna a „kollektív tulajdonos”, akkor a munka (és csak a termelőmunka) mint olyan jogosítványt jelentett volna tulajdonszerzésre. De pontosan ez az, ami a kapitalizmusban lehetetlen. A munkás által megtermelt értéktöbblet nem megy át az ő tulajdonába: még ha néha tud is részvényeket vásárolni munkabéréből, ezt csak a gyárkapun kívül mint magánszemély teheti meg: mivel a pénze és nem a munkája jogosítja föl arra, hogy részvényt vagy kötvényt vegyen. Ugyanez érvényes az ún. „szocialista”, azaz államkapitalista rezsimekre: a munkás által előállított értéktöbblet nem alakulhat át a munkás tulajdonává. Az egyenlőséget bizonyos mértékig lehetett fokozni, s fokozták is, de a nagyobb egyenlőség nem jelentett társult tulajdonlást („co-ownership”).

Az értéktöbbletet ama rejtélyes entitás, az állam sajátította el, fektette be újra vagy fogyasztotta el. Ez még mindig magántulajdon, ahogyan azt följebb meghatároztuk, hiszen a munkástól elkülönült, viszont nem is egyéni tulajdon. Persze a nagyvállalatok, trösztök („corporations”) a piacgazdaságban szintén nem egyéni tulajdonban vannak ma már, a részvénytársaságok („joint-stock companies”) fő részvényesei se magánszemélyek vagy akár más tőkés vállalatok, hanem befektetési és nyugdíjalapok, pénzügyi társaságok, amelyeket a termeléstől és értékesítéstől elválasztott jogi cégek, piackutató és technikai vállalatok irányítanak. Viszont nincsenek formálisan alárendelve a központi kormányzati hatalomnak, amelynek a szovjet típusú államkapitalista rendszerekben jogában állt a pénzben kifejezhető célok („targets”) kijelölése, a források allokációja, a vállalatnak vagy a cégnek az általános célrendszerbe („overall order of goals”) való beillesztése, s e célok nyíltan gazdaságon kívüliek lehettek, mint pl. a társadalmi igazságosság kiterjesztése, távoli körzet megjutalmazása, esetleg valamely régió társadalmi és etnikai összetételének megváltoztatása – csupa olyasmi, ami nem ismeretlen a „normális” piacgazdaságban, de kevésbé rendszeres és következetes.

A tulajdonlás elkülönültsége közös jellemzője a „piaci” és a („szocialistának” csúfolt) „államkapitalizmusnak”, viszont a piacok elsőbbsége és túlsúlya erősen megkülönbözteti egymástól a magántulajdon és a kizsákmányolás e két modern rendszerét.

A liberális társadalmakban a piacokat a kereskedelmi és pénzügyi jog, a kormányzati kontroll („government watchdogs”) és nyilvános fölülvizsgálat („public scrutiny”) korlátozza és szabályozza, mindez persze a tőke felé „lejt”, ám a versenytársak, a bürokrácia és a szakszervezetek által gyakorolt nyomással időnként sikerül ellensúlyozni is ezt a hátrányt.

A „tervalku” (a fogalmat Kornai János vezette be) sokkal bonyolultabb. Az államkapitalizmus sztálini és posztsztálini formáiban (vannak ezen kívül másféle, pl. szociáldemokrata, New Deal típusú, fasiszta, gaulle-ista és keresztyén-korporatív államkapitalizmusok is) a névlegesen az állam tulajdonában lévő vállalatok, gazdasági minisztériumok (a „szocialista” kormányokban voltak kohóipari, halászati minisztériumok, textilipari minisztériumok, és így tovább) és a területi csoportok (amelyeket a területi, helyi, ún. „párt”-bizottságok befolyásoltak), a hadsereg és a biztonsági szolgálatok egynémely apparátusai (ezek olykor vállalatokat birtokoltak, irányítottak, alapítottak) közötti verseny rejtve és informálisan folyt, anélkül hogy rendszeres, írott nyoma maradt volna. Ezeknek a csoportoknak meg kellett egyezniük egymással és a legfőbb döntőbíróval, a Központi Bizottság apparátusával (mivel nem maga a választott testület tartotta kezében a gyeplőt) abban, hogyan részesüljenek az újrabefektetési pénzeszközökből („re-investment instruments”): részesedésük (akárcsak a mai korporatív kapitalizmusban) legalább annyira függött politikai befolyásuktól, mint profitjuktól („a terv teljesítésétől”). A termelési irányszámok csökkentése, engedély a profilváltásra („branching out”), munkásfölvétel (létszámemelés), a bérfejlesztés kérdéseiben szívós lobbizás, megvesztegetés és politikai följelentés módszereivel jutottak megegyezésre. A nehézipari lobbinak, a takarékpénztári lobbinak, a titkosszolgálati lobbinak egyaránt megvoltak az álhírlapírói a cenzúrázott sajtóban: mindig tudtuk, ki fogja alkalomadtán fölemelni a szavát a belső felforgatás és a külföldi beavatkozás ellen – gyakorta csak furfang volt ez a költségvetés módosítása érdekében, olyasféleképpen, mint manapság.

A „tervalku” és a kormányzati/népgazdasági ágazatok közötti ellenőrzött vetélkedés nem vezetett instabilitáshoz és nyíltan vívott hatalmi harcokhoz (kivéve a válságidőszakokat), mert az állam a proletárok ellenállását hatékonyan kézben tudta tartani. Sztrájk, szabotázs, munkalassítás, rendszeres hiányzás és a többi bűncselekmény volt, de a „kollektív tulajdon” mítoszának ideológiai szupremáciája sokkal fontosabb volt. Az ellenállásnak a nyers önérdéket és a puszta elégedetlenséget meghaladó észokokra (indítékokra: „reasons”) kellett épülnie. Ilyen észokok („reasons”) pedig nem álltak rendelkezésre, mert a tulajdonlás mítoszával szemben megnyilvánuló erős, de kimondatlan-kifejtetlen („inarticulate”) hitetlenség ellenére a tulajdon (az elkülönült állami „magán”-tulajdon) ténye megfoghatatlannak tetszett.

Az emberek bizonyítékokat kerestek arra, hogy a társadalmi különbségek hasonlítanak a korábban jól ismert hierarchikus modellhez. De mivel ez rendi vagy kaszttársadalom volt (hagyományos jogi privilégiumokkal a születés és az öröklés jogán), ezért hiábavaló volt az összevetés, hiszen a névleges „proletárdiktatúra”

idején modern osztálytársadalom formálódott ki, amelyben jelentős társadalmi mobilitás és elitellenes, plebejus kultúra jött létre. Amikor valamely társadalom csalódottan szemléli a bekövetkezett változásokat, szinte mindig retorikai cselhez folyamodik annak igazolására, hogy semmi sem változott. (Ld. pl. azt az általános meggyőződést Romániában, hogy 1989 decemberében nem zajlott le forradalom, csak a nyugati televíziók és a magyar kémek, szovjet, izraeli, észak-koreai terroristák technikai csalása volt az egész eseménysor – s ezt még azok is vallják, akiket akkor eltalált egy lövedék. „Semmi sem változott”, „ugyanazok az emberek ülnek a hatalomban” – a meghitt paranoid szólamok.) De a szovjet típusú államkapitalizmus gyökeresen sok mindent csakugyan gyökeresen megváltoztatott, ezért aztán a széles körben hangoztatott összehasonlítások a cárizmussal (amelyek még a viszonylag szolid történettudomány és az álnaivok [faux naifs] által produkált politikatudományban is elterjedtek) egyszerűen nevetségesek. A bolsevik uralom a polgári forradalom szokványos céljai közül sokat valóra váltott: az iparosítást, az urbanizációt, a szekularizációt, a kötelező általános iskolarendszert, a művészetek, a tudomány, a technika nagylelkű támogatását, a tribalizmus, nemzeti rendszer maradványainak fölszámolását, a gigantikus infrastruktúra kiépítését (vasútvonalakat, autópályákat, csővezetékeket), és talán mind között a legfontosabb, hogy a paraszti lakosságot a sárkunyhókból az Angliában „tanácsi telepnek” („council estates”), az USA-ban „lakótelepnek” („housing projects”), Franciaországban HLM-nek (habitation à loyer modéré) nevezett negyedekbe helyezte át – hatalmas méretekben.

A vigasztalan, szürke, vasbeton „lakótelepeket” a kelet-európaiak többsége ma is nagyon kedveli. Ők adtak nekik lehetőséget arra, hogy szakítsanak a paraszti múlttal, kilépjenek abból a régi rendből, amely 1917-re már a világtörténelem leggyűlöltebb társadalmi és politikai berendezkedése lett. Erről túl gyakran megfeledkeznek.

A paraszt szó a magyar nyelvbe a szlávból került át, s eredeti jelentése „ostoba, együgyű”, az angol villain (gazember), a francia vilain a késői latin villanus szóból ered, ez eredetileg „falusit”, „parasztot” jelentett. A földművelő rendi vagy kaszttársadalomban szokásos megvetés az „alantas származásúak” iránt (angolul: „ignoble”, ami eredetileg közembert, nem nemeset jelent) elképzelhetetlen volna mai, viszonylag egalitárius világunkban. Ám a legtöbb kelet-európai ember nagyszüleit a földesúr tisztartói, az ispánok, intézők és a csendőrök még rendszeresen pofozták és rugdalták, s a verés után még meg is kellett csókolniuk a rájuk emelt kezét. A magyar köztársaság első elnöke (1918/19-ben), a forradalmár Károlyi gróf a birodalom egyik leggazdagabb mágnása volt, akit először az az eset készítetett komolyan arisztokrata kasztjának elárulására, amikor egy sikeres vadászatot követően szívélyes nemesi unokatestvérének vadászkastélyában minden vendég reszkető, pucér román

parasztlányt talált az ágyában, valahogy úgy, ahogy manapság udvariasságból a szállodák ajándék csokoládét helyeznek a vendég párnájára.

A kaszt gyakorta egyet jelentett a rasszal. A normannoknak a szászokkal, a vikingeknek a keltákkal, a latinoknak a trákokkal, a türkméneknek a finn-ugorokkal, a skandináv varégoknak, mint például a kijevi Rusz hercegének, Vlagyimirnak, a Fényes Napnak a szlávokkal (a „szláv” szóból származik a slave, schiavone, esclave, vagyis „a rabszolga” kifejezés számos nyugat-európai nyelvben) kapcsolatos mítoszai, a frankoknak a gallokkal, a helléneknek a pelaszgokkal szembeni előítéleteiről tanúskodnak, s jól mutatják, hogy a társadalmi hierarchiát „biopolitikai” meghatározottságok éltették.

Kétségtelen, hogy a társadalmi fölsőbbrendűségről, képességekről és jó szerencséről szóló polgári mítosz és a Bonaparte Napóleontól származó megfogalmazás: *le carrière ouverte aux talents* (szabad pálya a tehetségeknek), egyaránt tartalmaz biológiai komponenseket is. (Gondoljunk csak az atletikus alkatú, muzikális feketékről, az érzelmes oroszokról, a fukar, de szorgalmas angolszászokról, a gyors eszű zsidókról szóló és a többi hasonló városi legendára.)

De ez semmi a kaszt vagy a „hivatásrend” mindent átható, „természetes” állandóságához képest. Az állítólag kozmopolita és kifinomult Budapesten még manapság is olykor úgy szólítanak meg az utcán, akik a televízióból ismernek: „Elnézést, uram, engedje meg, hogy egy kisember (!) megszólítsa” – ami persze nem akadályozza meg őket abban, hogy a következő percben ne sértegensenek.

A kasztnak ez a természetfölöttien makacs tartóssága és rugalmassága volt az, ami Dosztojevszkijt és Lenint, Adyt és Rosa Luxemburgot annyira fölháborította és föllázította, nem annyira az osztálytársadalom, ez a viszonylag ártalmatlan állapot, amellyel szemben politikailag és kulturálisan ott állt a tekintélyes, erős munkásmozgalom mint az ellenkultúra („adversary culture”) forrása, amely a hatalom ellenfeleinek tekintélyt kölcsönzött – Nyugaton. Marxnak a sippenfremd, körperfremd és naturfeindlich doktrinér írástudó „rurális idiotizmusa”, falusias butasága iránti ellenséges érzelmeket tulajdonítottak az értetlen, passéiste, múltimádó, konzervatív tárcaírók, de ez az ellenséges érzés az egész fölvilágosító, aufklärista népséget jellemezte. A narodnyikok imádták a féljobbágyi sorba visszasüllyesztett orosz részesaratót, a muzsikot, de azt akarták, hogy ne legyen többé ilyen. [Ezt nevezte Magyarországon Erdei Ferenc „a paraszti életforma csődje”-nek.]

A bolsevikok népi dühvel számolták fel a parasztságot, és kezdetben véget akartak

vetni a patriarkális, monogám házasságnak és mindenféle vallási kultusznak is – szintén a rájuk jellemző öldöklő erőszakkal. Nyilvánvalóan nem tudtak fönntartani magántulajdonon alapuló rendszert a piac kreatív káosza nélkül, s aztán a családhoz és tettetett államkultuszhoz folyamodtak. Hiszen az ő sajátos tulajdonviszonyaikat sem lehet megvédeni, ha a társadalmi élet más területein anarchia van.

Ugyanakkor azonban nem szabad alábecsülni a bolsevikok romboló dühét. Ebben osztoztak a keleti radikalizmus más változataival, pl. a katonai-szekuláris nacionalizmussal Kemal Atatürktől Nasszerig, Boumediène-ig, Michel Aflaqig (a Ba'ath Párt szír keresztyén, nemzeti szocialista alapítójáig), akikhez – tagadhatatlan – nem csak futó hasonlatosság fűzi őket. A földhözragadt, archaikus közösségtől, amelynek alapvető technikái a Kr. u. negyedik századtól máig alig változtak, megdöbbentő az ugrás az avant-garde Majakovszkijhoz, Iszaak Babelhoz és El Liszickijhez. Ennek az ára példátlan szenvedés és atavisztikus regresszió volt. Modernizáló katonai monarchiát „szocialista tanácsköztársaságnak” nevezni nevetséges, de nem sokkal nevetségesebb, mint keresztyén hatalomnak nevezni valamely arisztokratikus, rendi vagy kasztársadalmat, amely a régi, főleg perzsa Közép-Ázsia közvetítésével egyfelől a Bizánci Birodalom örökösének, másrészt a Szent Német-római Birodalom örökösének vallja magát. Ez utóbbi mind között a legrégebbi klisé, de az is igaz, hogy a charlemagne-i (Nagy Károly-i) birodalomnak kevés köze volt a Hegyi beszédhez – noha állhatatosan serénykedett azon, hogy a pogányokat karddal és tűzzel keresztyén hitre térítse -, mint Sztálin birodalmának a forradalmi szocializmushoz.

Ezt persze mindenki tudja, de a kapitalizmus pártján álló mai propaganda a szocializmus szellemét előszeretettel idézte meg úgy, hogy a Szovjetunióra vagy a „Khmer Rouge”-ra utalt. Ez olyasmi, mintha kijelentenők, hogy Isten létezését a merovingok egyszer és mindenkorra megcáfolták. (Amivel persze azt se bizonyítottuk, hogy Isten létezik.) (Tütő László az Eszméletben igen szellemesen így jellemezte a „szocializmus” ilyesfajta leírását: olyan, mintha összegyűjtenők – föltehetőleg az elmeegógyintézetekből – a magukat Napóleonnak tartó és nevező személyek önjellemzéseit, és belőlük következtetnénk arra, hogy ki volt históriailag Bonaparte Napóleon.)

A nyugati piaci kapitalizmus többé-kevésbé szervesen fejlődött, ami azt jelenti, hogy a kontinuitás és a hagyomány elemei fönntmaradtak, ma is élnek. A vidéket nem tarolták le teljesen, tovább él néhány arisztokratikus és keresztyén nézet a becsületről és a környörületességről (meg ennek a szokása is), létezik még csekélyke tisztelete az intézményeknek, és valami csoda folytán tovább él a kiválóság („excellence”)

egynehány ősi mércéje. Sok tekintetben a Nyugat, bár büszkébb és kevésbé elfogódott, mégis sokkal „úrtisztelőbb”. Egészen megdöbbsentem, amikor egy társadalmi eseményen Washington DC-ben váratlanul megjelent Bill Clinton, és mindenki elnémult és fölállt. Ez se Kelet-, se Közép-Európában nem történhetnék meg, itt már nyoma sincs a hajdani monarchikus érzésnek: a politikusokat, a fejeseket az emberek itt semmibe veszik. Ugyanakkor azonban nincs plebejus büszkeség se. A piaci kapitalizmus (a „liberális demokrácia”) még ideológiailag is a kiválóságról alkotott, félig-meddig képmutató eszméivel a társadalmi konformitásért vigaszul nyújt némi megbecsülést, és így egyszerre többé-kevésbé egalitáriusabb is, meg nem is, mint a leninista-sztálinista államkapitalizmus volt.

Ennek az oka valódi forradalmi változás, amelyet Lenin, Trockij és Mao pártja vitt végbe. Ez pedig a rendi vagy kasztársadalmak látszólagos „természetességének” az eltörlése. Tekinthejtük ezt empirikus-kísérleti bizonyításnak: az erőszakos társadalmi mobilitás fölfelé, előre és kifelé, az Úr fölkejtjeinek és a kékvérűeknek a kivégzése vagy száműzetésbe kényszerítése, az etnikai és vallásos hiedelmek és előítéletek otromba félrerugása, amelyek pedig korábban szintén örökkévalónak és szentnek, ergo kvázi-természeti vagy természetes adottságnak tetszettek; mindezek tanulságosan megmutatták, hogy a társadalmi, politikai és szakrális intézmények mulandók, ergo történetiek és nem természettől adottak. Ez a fölismerés az egyik legrészegítőbb tapasztalat, lásd Kant, Fichte és Hegel elragadtatását a francia forradalom napjaiban. Hasonló érzések hatották át a radikális lelkeket az orosz októberi forradalommal és a kínai kommunisták hosszú menetelésével kapcsolatban.

Ez a jelenség nemcsak „születőben lévő történelem”, hanem a történelem beindítása és a történelemnek mint a valóság alapelvének a fölavatása. A közrendűek, az alacsonyabb kaszthoz tartozók és a kiteszítottak („the outcast”) számára ez a cselekvőképesség („agency”) megteremtését jelentette, a tekintély, a nyilvános vagy közautoritás alattvalóinak átalakulását a történelmi erő cselekvő részeseivé („ágenseivé”), azaz megteremtette a változás és változtatás hatalmát, igaz, csak múló, csalóka pillanatra, de mégis hatalmas ideológiai és kulturális horderővel. A társadalmi hierarchia és az uralom szentsége és „természetessége” megdőlt még akkor is, ha maga a hierarchia és az uralom megmaradt.

Az „isten” és a „természet” fogalmainak ez a kiüresedése, kenószisza teszi a bolsevikok által feldúlt Keletet az érett piaci kapitalizmus számára ideális tereppé. Végére is a kapitalizmusnak jobbról a trón és az oltár szövetsége állt ellen makacsul, míg balról a forradalmi szocializmus/anarchizmus. A bolsevikok mindkettőt elsöpörték.

Se zarándoklatok, se sztrájkok: se apátok, se vikontok, se szakszervezeti bizalmiak, se szervezők. Olyan osztálytársadalom, amelyből hiányzik a kaszt vagy a „rend” (a Stand, état, „estate”, „státuszcsoport” értelmében) legcsekélyebb maradványa is, bizonyos értelemben modernebb társadalomnak tekinthető, mint nyugati hasonmása.

Rendkívül jellemző a szakszervezetek funkcióváltása a „létező szocializmusnak” vagy – még groteszkebb kifejezéssel – „államszocializmusnak” (!?) csúfolt államkapitalista rendszerben. A szakszervezeteknek az alapvetően a bérharcokat irányító szerepe helyett a szabadidő megszervezése jutott – csöppet sem jelentéktelen! – munkául (üdülés, sportolás, üzemi könyvtárak, vállalati óvodák, továbbképzés, üzemorvosi szolgálat stb. stb.). Az irányított szabadidő a modern kapitalizmusban döntő fontosságú, a proletár osztályidentitást egyszerre leküzdő, beépítő és eltagadó funkció: minden államkapitalista zsarnokság kifejlesztette ennek a katonás szervezetét: a Mussolini-féle fasiszta Dopolavoro, a náci Kraft durch Freude kéz a kézben járt a munkakényszer intézményeivel (náci munkásfront és í. t.). Egyébként a demokratikus „jóléti”, félállami kapitalizmus is ismerte ezt a stratégiai eljárásmodot: a Léon Blum-féle népfrentkormány vezette be elsőnek a fizetett szabadságot és segítette a dolgozók olcsó nyaralását. A fasiszmus sokat tanult a Szovjetuniótól, a „vörös Bécs” ún. „municipális szocializmusától (Karl-Marx-Hof!) és a francia, sőt, a spanyolországi népfrenttől. A Roosevel-féle New Deal ugyanakkor rengeteget tanult az olasz fasiszmustól, átvette a Carta del lavoro legtöbb megoldását, munkatáborokkal, egyenruhákkal, meneteléssel együtt – nyíltan és tudatosan.

Ez volt a fordista (gazdaságpolitikai tekintetben keynesi) félig vagy teljesen államkapitalista modellek kora, amellyel együtt járt az antiindividualizmus, a tekintélyelvű konformizmus – és természetesen az államosított nacionalizmus, amely a szovjet tömb alapvető ideológiája is volt már az 1930-as évek elejétől.

A kelet-európai osztálytársadalmat a múltban is és bizonyos mértékben ma is a paraszti düh fűti. Amit a magyar nyelv uraknak nevez (die Herrschaften, the quality, domnii, dvorjanyje), s ami engedelmességet, tiszteletet parancsolt, mindörökre eltűnt, s helyébe a kapitalizmus önkéntes szolgasága, a servitude volontaire [La Boétie fogalma] lépett, az örökösen azonnali változás tudatára alapozva. „Az „esélyegyenlőség” és a „választási lehetőség” nem játszott jelentős szerepet a bolsevik államkapitalizmusban, mivel a bolsevik államkapitalista rendszert vagy eleve elrendelt célokhoz aszimptotikusan közeledő haladványként vagy emelkedésként fogták föl, de mindkét esetben elválaszthatatlan egységben fonódik

össze a személyes sors és mindenki más társadalmi pozíciójában elkerülhetetlenül bekövetkező változásnak a tudata.

A rendi vagy kasztársadalomra jellemző képzetel – ház, épület, lakás, lakhely – szemben az osztálytársadalom hérakleitoszi fluxusként, patakként, folyóként, áramlatként jelenik meg. A bolsevik forradalom megmutatta, ahogyan Lukács és Bloch azonnal megértette, hogy a természet és a történelem nem egyidejű, szinkronikus antagonisták, hanem az ideologikusan fölfogott és módosított társadalmi fejlődés egymást követő fázisai.

Az osztálytársadalom abszolút tisztasága az (akár forradalmi, akár ellenforradalmi) államkapitalizmusban a „természeti” (hierarchikus és/vagy faji) korlátok – a szédületes, örvénylő társadalmi mobilitás miatti – leomlásának meghatározó jelentőségű tapasztalatán nyugszik; mindennek viszont az a széles körű benyomás lett a következménye, hogy az individuum fölcserélhető, s ez olyan egyenlőségi érzést szült, amely gyökeresen eltért az egyetemes papság radikális protestáns gondolatától; nem, ez egyetemes „világi papság” volt, amelyet az erőszak és nyers elnyomás püfölt és taszigált, s ettől egyáltalán senki nem lehetett teljes biztonságban. A régi bolsevik főpapok a kirakatpörök vádlottai lettek, és a kínai nagy proletár kulturális forradalom jelszava: „tüzelni a főhadiszállásokra!”, csak tovább erősítette ezt a döntő jelentőségű benyomást.

Mondhatnánk, ez volt Schumpeter „kreatív rombolás”-fogalmának leninista-sztálinista verziója (a fogalmat Schumpeter Bakunyin előtti tisztelgés-ként, mintegy hommage-ként használta), amelynek fő célja a kasztok, rendek restaurációjának megakadályozása volt, hiszen ettől tartottak a legjobban a bolsevikok, mert ők ebben látták a rendszer legitimitását fenyegető egyetlen valóságos veszélyt, s ezt mint a kapitalizmus visszaállításának lehetőségét írták le.

Ez maszlag volt, hiszen nem is volt visszaállítható kapitalizmus, csak megtisztítandó és tökéletesítendő kapitalizmus. Az osztály, amely a modern társadalom, és csak a modern társadalom strukturális jellemzője – a Kommunista kiáltvánnyal ellentétben – nem mozdulatlan sugalló biokulturális valóság, mint a kaszt: az osztály, sok más jellemző mellett, a gazdaságon belüli stratégiai pozíció, amelyet az osztályharc erre vagy arra mozdíthat el. Az európai (kontinentális) konzervativizmus még mindig avval kísérletezik, hogy újra naturalizálja (természetinek-természetesnek tüntesse föl) az osztálytársadalmat (s ebben, mint minden másban, Max Weibert követi), s ezt a naturalizációt rendszerint úgy hajtják végre, hogy a társadalmi-gazdasági „helyet” („location”) kulturális attitűddé és kulturális típussá, habitussá transzformálják,

ahogyan ez a Bürgerlichkeit és az embourgeoisement [polgárosodás, polgáriasság, polgárosultság] mítoszaiban tetten érhető, mintha a kapitalista osztályhoz való tartozás azon múlnék, hogy valaki kedveli-e Trollope-ot vagy Fontanét, szereti-e a Winterreisét, és a tetejében van-e a flâneur (a kószáló) rigolyás dilettantizmusához szükséges pénzecskeje. Ezek a mítoszok elképesztően népszerűek ma Kelet-Európában, mivel – úgy tetszik – itt csak egyféleképpen nemesíthetünk meg bármiféle társadalmi állapotot, jelesül ha visszavezetjük ezeket a kapitalizmus előtti, osztályok előtti biokulturális-biopolitikai szokásrendszerhez, magatartáshoz, etnikai végzethez vagy ilyesmihez.

Az a tény, hogy Keleten a modernista forradalmakat kívülállók vezették, mint a városi proletariátus és a többé-kevésbé zsidó értelmiség, visszatekintve úgy mutatja a történeteket, mint az idegenszívűek bosszúját a „bennszülötteken”. Mivel az ancien régime uralkodó és szolgáló osztálya eltűnt, őshonos burzsoázia pedig sohasem volt, a polgáriasságot (Bürgerlichkeit), polgárosodást mint kulturális tákolmányt úgyszólván ki kellett találni mint holmi képzeletbeli, nem-kommunista modernséget.

Következésképpen az 1989 utáni piaci rendszer apologétáinak le kellett kicsinyelniük a régi Kelet-Európa elmaradottságát.

A burzsoák, polgárok nélküli polgárosodás (Bürgerlichkeit), az 1945 előtti polgári jogok és republikanizmus nélküli állítólagos honpolgárság („citizenry”): ehhez valóban égető szükség van képzeletünk erejére. Mert az nemzeti büszkeség kérdése, hogy ne ismerjük be: az egyetlen modernizáció, amelyet a Kelet valaha megtapasztalt, a bolsevik típusú modernizáció volt.

Ennek a modernizációnak a klasszikus kulturális-ideológiai „államapparátusa” (Althusser szava) [az, amit Magyarországon egyszerűen és tévesen az „ötvenes éveknek” neveznek] az álfolklorra alapozott völkisch [„népi”] giccs volt, verses eposzokkal, felező nyolcasokkal, állami népi együttesekkel, népviseletbe öltöztetett álparlamenti álképviselőkkel, konformista-nacionalista, őszreakciós, „össznépi” mítoszokkal – ahol az „osztályharc” ekkorra már tisztán mitológiai szerepét a németellenesség, majd az Amerika-ellenesség (tehát a Keleten régóta és máig hagyományos Nyugat-ellenesség) szimpla sovinizmusa vette át.

Minden modern intézményünk, gondolkodási és érzelmi szokásunk („habits of the heart and mind”), magaskultúránk és ennek hiánya a „kommunista” hatalom időszakában formálódott ki, persze sokszor azok révén is, akik szenvedélyesen gyűlölték a rendszert. Mondani se kell, a keleti tömb országai iszonyú rendőrállamok

voltak legjobb korszakaikban is, de nem ez az egyetlen említésre méltó tulajdonságuk, mivel hasonló szörnyűségek, bár rövidebb ideig, másutt is előfordultak, de ez volt a rendszernek az a vonatkozása, amelyet mi, ellenzékiek az 1960-as évektől a legkönnyebben utasíthattunk el. Ez az ellenállás – bár ezt én mondom – erkölcsileg igazolható és politikailag jelentőségteljes volt, de önmagában nem tette lehetővé, hogy magasabb rendű tudásunk legyen a rendszer működéséről.

A rendszernek el kellett buknia, ez nyilvánvaló volt. A régió később, nem túl hosszú átmenetet követően a kapitalizmus jóval szokványosabb, piaci formájához került közel, és így fokozatosan megtört az elkülönült „magán”-tulajdont övező lényegi tabu. Annak az ideológiai hiedelemnek a végső bizonyítéka, hogy az államkapitalizmus nem volt kapitalizmus, azon a föltevésen nyugodott, hogy az értéktöbbletet a központi hatalom sajátította ki a közjó érdekében, s ugyanebből a célból is fektette be újra. Állítólag csak technikai okok – mint pl. olyan klasszikus problémák, mint a „szocialista elszámolás” [„sozialistische Rechnungslegung”], az ismert elméleti fejtörő – miatt maradtak a munkások bérmunkások, miattuk nem volt beleszólásuk a termelés folyamatába, hogy árufogyasztók és árutermelők voltak, adófizetők és a közszolgáltatások passzív ügyfelei. A fő ideológiai hipotézis szerint az összes természetes nyereséget („yield”) újraosztják (természetesen nem csak személyes fogyasztásra) anélkül, hogy a tulajdonos osztály kizárólagos hasznára profitot tartanának vissza.

Ezt az ideológiai tételt addig lehetett fönntartani, ameddig a központi tervezés („a párt”) el tudta rejteni a jövedelmek, de különösképpen az ellenőrzés és vezetés égbe kiáltó egyenlőtlenségeit. Az 1960-as évektől, a „piacbarát” reformok bevezetését követően a vállalatok és a szövetkezetek többé-kevésbé önálló egységekké váltak, és az „újraelosztás” a nyereségtől (profittól) függött, azaz a gazdaságirányítás a szokványos adózás rejtett formáját vezette be, miközben a tervezés egyre kevésbé volt központi, a célokat maguk a vállalatok tűzték ki, s azt mondhatjuk, túlnyomórészt ez a „csoport- (vagy »prebendárius«, »káptalani« típusú) tulajdon” vált általánossá a „kollektív tulajdon” helyett, és az egypárti irányítást a kompetitív, később majdnem plurális irányítás váltotta föl.

Amikor átalakult a vállalati irányítás, amely a „prebendárius” csoporttulajdon de facto birtokosaként a többségi részvényesek és a technikai vezetők funkcióját gyakorolta, akkor varázslatosan könnyű de iure is tulajdonossá válnia a menedzsment által végrehajtott kivásárlás („management buy-out”: ez volt a „privatizáció” legelterjedtebb formája), kótyavetye („asset-stripping”), vagyonkihelyezés („outsourcing”), a stratégiai partnerek és külső pénzemberek, szponzorok bevonása

stb. révén.

Létezésének legeslegutolsó pillanatában a „kommunista” rendszer föltárta titkát: nem valamiféle „nem-tulajdonjogot” alakított át magántulajdonná, hanem egyfajta magántulajdon egy másik fajta magántulajdon formáját vette föl.

A központi állami hatalom szerepe, úgy látszott, a döntőbíró funkciójára korlátozódott, akárcsak minden, magára valamit is adó polgári államrendben („polity”), és az egalitárius jóléti állam maradványainak fölszámolása is sikeresen lezajlott, mert nem maradtak antikapitalista erők. A dogmatikus, doktrinér kommunisták, akik lassan kezdték megérteni, mi zajlik körülöttük, teljesen marginalizálódtak, a munkástanácsok hagyományát és a szakszervezeteket szétverték, a katolikus liberalizmus- és szekularizmusellenesség még nem támadt fel poraiból, és nem élt a kollektív cselekvés hagyománya.

A legmélyebben ironikus azonban az, hogy politikailag a rendszert a burzsoázia örök balekja, a munkásmozgalom, Lengyelországban a Solidarność buktatta meg, amely hamar sok szélsőségesen liberális vagy szélsőségesen nacionalista vagy szélsőségesen katolikus párttá esett szét [egy apró kisebbség, a későbbi Unia Pracy kivételével], és ugyanez történt a régi rendszer ellenfeleivel, a hivatalos „kommunista”, posztsztálini párttal. Ez a történet Kronstadt története, de tragikus nagyság és – hála az égnek – tömegmészárlás nélkül. A rejtőzködő uralkodó osztály előjött rejtekéből, és így tett a proletariátus is, de manapság már az előbbit „gazdasági elitnek”, az utóbbit pedig nem munkásosztálynak (isten őrizz!), hanem alkalmazottaknak (die Arbeitnehmer, le salariat) vagy munkakeresőknek („job-seekers”) kell nevezni, és ha az embernek különösen is komisz főnöke van, és nem akarja fizetni a társadalombiztosításunkat, akkor az ember egyéni vállalkozó vagy kisvállalkozó lesz (Magyarországon ez a folyamat azzal az érdekes következménnyel járt, hogy a vállalkozók átlagkeresete alacsonyabb, mint a bér munkásoké...). Sok kelet-európai „kényszervállalkozó” (ez a hivatalos statisztikai vagy népszámlálási megnevezésük Magyarországon!...) rosszul táplálkozik. Sokan hajléktalanok. A kényszer, hogy az osztályokról hazudni kell, nem csökkent annak ellenére sem, hogy már nem kötelező az osztály nélküli társadalom fogalmán „épülnünk”. De ideológiailag társadalmunk ma is osztály nélküli, mivel az osztály fogalmát nem szabad megemlíteni, mert csak holmi „totalitárius kommunisták” képesek osztályokról beszélni. A magát hivatalosan „polgári baloldalnak” (die bürgerliche Linke, the bourgeois Left) nevező alakulat csak „szegénységről” beszél.

Ám a szegénység nem kollektív cselekvő, a szegénység nem gondolkodik és nem tesz

semmit. A „polgári baloldal” „szociális érzékenységet” emleget, ami a szokásos, a rászoruló szegényeknek járó jótékonykodást jelenti. Néhány évvel ezelőtt a „polgári baloldalhoz” tartozó emberek még marxista-leninistáknak tartották magukat, de sajnos csak ma jött el az idő, hogy nyíltan és őszintén beszéljenek. Tökéletesen tisztában vannak vele, hogy a nyugati szociáldemokrácia jóléti államát pontosan ugyanazok miatt a nyomások miatt kellett lebontani, mint a kelet-európai jóléti államokat („a koraérett jóléti államot”, hogy Kornai János kifejezését használjuk; neki mindenre csinos elnevezései vannak): az ok a süllyedő profitráta, öreg cimbora.

Az uralkodó osztály energikus cselekvésbe kezdett. A zuhanó életszínvonalat és a nyomában járó nyugtalanságot politikai engedményekkel csillapította, s ezek néhány magamfajta demokrata sültbolondot elkápráztattak, és az uralkodó osztály tagjai olyan radikálisan mentették a menthetőt, hogy avval a gazdag Nyugaton senki nem mert volna versenyezni. A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint az 1988 és 1995 között lezajlott „strukturális kiigazítás” több gazdasági vagyontételt („assets”) pusztított el, mint a második világháború, a reálbérek még mindig nem érték el az 1970-es évek szintjét, minden társadalmi mutató a jól ismert és figyelmen kívül hagyott tényekről árulkodik, másfél millió munkahely vált köddé – és most csak a régió sikertörténetéről, Magyarországról beszélek. Oroszország, a legfontosabb terep, fekete lyuk, olyan ország, amelynek a szó hagyományos értelmében nincs gazdasága, de nincs állama se, amelynek állítólagos honpolgárai állampolgári hűséggel tartozhatnának, legalább annyira, hogy időnként megpróbálják befizetni az adókat, és hogy tudatosulhatna bennük országuk tétován kirajzolódó jogrendszere, amelyet büntetés terhe mellett kénytelenek volnának betartani. Ám ezek a tényezők szemmel láthatólag nem játszanak nagy szerepet arrafelé. Nem létezik honpolgári hazafiság [„Verfassungspatriotismus”] és nemzeti szolidaritás, készség valamiféle közös nemzeti cél érdekében hozott áldozatra, a nézőpont nem nemzeti, hanem faji/etnikai alapú. Mivel teljességgel hiányzik a társadalmi szolidaritás burzsoá verziója: a nacionalizmus, ezért virágzik az idegengyűlölet és az Indiában „kommunalizmusnak” nevezett jelenség. Az idegengyűlölők és a rasszisták, akik közül sokan korábban a KGB vagy a Securitate tisztjei voltak, szeretik a külföldieket okolni a kelet-európai társadalmak összeomlásáért – esetünkben a multinacionális és transznacionális korporációkat, a nemzetközi pénzügyi szervezeteket teszik meg bűnbaknak. Ám ezeket a csoportokat a ci-devant (levitézlett) „kommunista” nomenklátúra hívta az országba (vagy ahogy egyik szellemesebb fasiszta írónk nevezi őket: a „transzvesztita nomenklátúra-burzsoázia”), a mi uralkodó osztályunk elválaszthatatlan a Világegyetem Uraitól és a nemzetek fölötti hatalmaktól: ők voltak és maradtak az élcsapat. Ők alkotják a la Russie profonde-ot és mély-Magyarországot. És közülük mint minden keleti élcsapatban, sajnos különösen Oroszországban, sok a zsidó, s ott a

hagyományok miatt is ez maga az elmebaj.

Végül is meglehetősen egyszerű annak a magyarázata, miért nincs Kelet-Európában ellenállás a kapitalizmussal szemben. A kapitalizmust itt szocialisták csinálták, itt a szocializmus kapitalizmust jelent, és megfordítva.

A kelet-európai konzervatívok, akik szeretnék újrat teremteni vagy legalább újraképezni a lenini rendszer előtti szent és „természetes” társadalmat, nem kedvelhetik a kapitalistákat, mert akkor evvel a kommunistákat kellene szeretniük. A leninista-sztálinista ancien régime bölcsességében és szentségében hűségesen hívó tömegek (számuk meredeken emelkedik, ld. a keményvonalas Cseh- és Morvaországi Kommunista Párt hihetetlen diadalait) nem akarják látni a rendszer valódi természetét, amelyet mára az igazságosság, méltányosság („fairness”) és kellemesség („niceness”) meglepően népies-népszerű berendezkedésének („folksy arrangement”) látomásává varázsoltak át. Nem is tudnak szembehelyezkedni a kapitalizmussal, mert még mindig (persze a saját változatukban) szocializmusnak nevezik. [Vö. egy számomra emlékezetes vitával: Kis János: „Szolidaritás huszonöt év után”, Népszabadság, 2005. augusztus 27.; T. G. M.: „Lassú válasz Kis Jánosnak”, Népszabadság, 2005. október 1.; Kis János: „Szocializmus, kapitalizmus, politika: Viszontválasz Tamás Gáspár Miklósnak”, uo., október 8.; T. G. M.: „Az utak elváltak”, uo., november 6. A vita teljes anyaga megjelent román és angol fordításban: *Idea: artă și societate* #27, 2007, 160-189.]

A La Nouvelle Alternative azt a kérdést teszi fel nekem, mi a teendő a kelet-európai baloldal újjáépítése vagy megteremtése érdekében. A kapitalizmus ellenfelei számára a célok tiszták és egyértelműek, és nem szeretném az olvasók idejét olyan általánosságokra vesztegetni, amelyekben halvány, de mégis tapintható egyetértés van. De ki lesz itt a baloldal? Száz évvel ezelőtti válaszom közhelynek hatott volna, de ma idegesítően szokatlan.

A szocializmus nem bukott meg, mert soha meg se kísérelték.

A szocializmus proletárszocializmus, vagy nincs. A baloldal vagy proletár baloldal lesz, vagy nem lesz. Hadd mondjak erről pár szót.

Először is különbséget kell tennünk az 1917-et megelőző (és az ún. „szocialista” országokban az 1945-öt megelőző) régi, városi munkásság – ez modern, világi, politikailag elkötelezett, írástudó elit volt, amely az antikapitalista ellenkultúra („adversary culture”) hatott át (Lionel Trilling és Daniel Bell általánosan elfogadott

terminusa kiválóan jellemzi a II. Internacionálé proletariátusát) – és az új munkásosztály között, amelyet a bolsevik zsarnokság katonai- adminisztratív eszközökkel teremtett meg, amellyel véghezvitték az iparosítást és az urbanizációt.

Ideológiailag ezt az új proletariátust nem-osztálynak gondolták el a marxi ígéretnek megfelelően, ami a proletariátus és az elidegenedés *uno eodemque actu* megszüntetéséről szólt, egy olyan nem-osztálynak, melyben reményeik szerint megtestesül a „nép” rousseau-i/fichte-i koncepciója, a tulajdon nélküliek totális és egyenlő politikai közössége. A proletár osztálytudat eretnekség és lèse-majesté (fölségsértés, főben járó bűn) lett volna a „kommunista”, azaz osztály nélküli társadalomban. A leninista-sztálinista pártok mindig tiltakoztak a válságok idején kibontakozó vadsztrájkok ellen, mondván, „a munkásosztály nem harcolhat önmaga ellen”, mert azt tételezték föl, hogy a munkásosztály az uralkodó osztály és a kollektív tulajdonos, ám egyben nem-tulajdonos, akit nem semmizhettek ki a tulajdonából. Az ész csele folytán a modern osztálytársadalom, amelyet az 1917-i bolsevik forradalom a földművelő rendi vagy kasztársadalom erőszakos megdöntésével hívott életre, csak akkor tudott saját, adekvát öntudatra ébredni, amikor a posztsztálini államkapitalizmust magát 1989-ben a történelem elsöpörte. De pontosan ebben a pillanatban el is tűnt az osztályöntudat ideológiai igazolása, mert ironikus módon az osztály bármiféle említése látszólag az alighogy felszámolt „szocializmus” propagandafegyverzetéhez tartozott, azé a szocializmuséba, amely modern osztálytársadalmat teremtett, és széttördelte az osztálytudatot.

A volt „kommunista” utódpartok (ma szocialistának vagy szociáldemokratának szokták hívni magukat) folyamatosan alakulnak át újabb modernista élcsapattá. Hajdanán a haladás tervgazdaságot, központosítást, központilag irányított gazdaságot, bürokratikus szabályokat stb. jelentett, ma a haladás és a modernitás érdekei monetarizmusért, kiegyensúlyozott költségvetésért, adócsökkentésért, mindennek a privatizációjáért, a szakképzettség fölszámolásáért („deskilling”) stb. kiáltanak. A „kommunista” uralkodó osztály talán nem volt a Bürgerlichkeit (polgáriasság, polgárosodás) weberi értelmében vett klasszikus burzsoázia, mégis kapitalista uralkodó osztály volt és maradt, amely ma magába „emel”, kooptál új csoportokat, és megkötötte a maga társadalmi különbékéjét vagy a liberalizmussal vagy – néhány helyen – a régi stílusú reakciós sovinizmussal és persze a Nyugattal.

A poszt-„kommunista” munkásosztály, amely se nem magánvaló, se nem magáért való osztály, inkább „alárendelt” osztálynak („subaltern class”) tekinthető a Gramsci által meghatározott értelemben, s az ezt továbbfejlesztő Ranajit Guha és Gayatri Chakravorty Spivak szellemében. Olyan osztály ez, melynek se szimbolikus, se

politikai képviselete, reprezentációja nincsen.

Kelet-Európában a független baloldal (mely nem tartozik a poszt-posztsztálini utódpártokhoz és környezetükhöz) amúgy nagyon hasonlít nyugati alakmásaihoz: kulturális baloldal, amely a kisebbségekkel, a bevándorlókkal, a menedékkérőkkel, a melegekkel, a környezettel és a béke ügyével foglalkozik (a feminizmus, amely tényleges harc tárgya lehetne, sajnos gyakorlatilag nem jön szóba); én osztom ezeket a gondokat. Mivel szimbolikusan a kulturális baloldal által képviselt csoportoknak van képviseletük, ezért lehetségesnek látszik egyfajta kiút az „alárendelt”, „szubaltern” státusból. De a munkások döntő többségükben fehér gójok, tehát az ő elnyomásuk észrevétlen marad, kivéve ha a „munkás” kifejezést éppen ebben a jelentésében használják – vagyis fehér gójok – abban a rasszista/eticista diskurzusban, amely az elnyomott vagy diszkriminált faji/etnikai kisebbségek ellen irányul, vagyis a „munkás” fogalmát abban az értelemben használják, mint ahogy az Egyesült Államokban a konzervatív populisták propagandaszólamaikban az „átlag amerikai” fogalmára hivatkoznak. Ez a fogalomhasználat – főképp Lengyelországban, Romániában és Magyarországon – a munkásosztályt még láthatatlanabbá teszi, hiszen a fogalom jelentésének ez a kizárólagos, uralkodó használata egyértelműen tisztességtelen. „A proletariátus maga csak akkor válhat hatalommá, ha a tudatosság osztályává lesz.” (Guy Debord: *La Société du spectacle*, 1967, §88. [Magyarul: Debord: *A spektákulum társadalmá*, ford. Erhardt Miklós, Bp.: Tartóshullám, 2006, 54.]) Amit Debord a bolsevik forradalomról mond („ez volt az a momentum, amikor a munkásosztály képzete a munkásosztállyal radikális ellentétben merült föl”, op. cit., §100) [az új magyar fordításban: »ebben a történelmi pillanatban... a munkásképviselet szembekerült a munkásosztállyal«, 62. lap], ismét igazolódhat, ha nem vagyunk elővigyázatosak. Hiszen ha a kelet-európai baloldal rekonstrukciója „alárendeltként”, szubalternként tekint a munkásosztályra, ahogyan azt Lenin és Trockij tette a megalázott parasztsággal, akkor a proletariátus soha nem válik „öntudatos osztállyá”, a tudatosság osztályává, és a fõlszabadulás csak újabb hatalomváltást jelent majd, mely valamiféle új ideológiai téveszme/manipuláció nevében továbbra is fõnntartja az uralmat.

Kelet-Európa ismét a kapitalista rendszerek leggyõngébb láncszemének bizonyulhat, mert a kelet-európai kapitalizmus áttetszõen tiszta, hiszen a leninista-sztálinista népirtás, kényszer és átfogó szolgaság tisztította meg és purgálta. Ebben a társadalomban nincsenek kvázi-feudális és kvázi-szocialista elemek. Ez olyan mikrokozmosz, amely – a nyugati rendszerekkel ellentétben – tiszta, totális, kristálytiszta és tökéletes kapitalizmus. Az egyetlen fajta ellenállás vele szemben tisztán nosztalgikus és passéiste (múltba forduló) vagy a földmûvelõ-pásztori rendi

vagy kasztársadalom „természeti világának” szimbolikus nézőpontjából, vagy az emancipatorikus kísérletek tragédiája felől nézve, amelyek államkapitalizmushoz, zsarnoksághoz és meghunyászkodó önföladáshoz („abject surrender”) vezettek. Más szóval pusztán ideologikus. Az új proletár, az az új ember, akinek Debord szerint nincs kontrollja saját élete fölött, a politikai alanyiség hiányának abszolút homályában („dwells in the absolute obscurity of not being a political subject”), az elfeledettségben és megtagadottságban lakik.

A kelet-európai baloldalnak legelőször is föl kell ébresztenie az osztály emlékét és valóságát, ami egy lépéssel közelebb hozhatja a munkásosztály autonómiájának és alanyiségének elismerését. Ebben a tekintetben rosszabb helyzetben vagyunk, mint akár 1848-ban. Van azonban egy jelentős különbség: sem a kapitalista modernség, sem a proletariátus nem alkot korszerűen előrehaladott enklávét, szigeteket az archaikus szociális kozmoszban: most e kettő minden. Ma a munkásosztályé az abszolút többség, és politikailag: semmi.

Figyeld meg ezt, és innen indulj.

A szöveget az angol eredetiből fordította Baráth Katalin. A fordítást átnézte a szerző, szögletes zárójelben található a magyar olvasó sajtóságos érdeklődésére talán számot tartható kiegészítések.

Megjelent:

„Un capitalisme pur et simple”. La Nouvelle Alternative, 19. évf. (2004) 60-61, 13-40.;

„Un capitalism pur și simplu”, Idea: artă + societate #19, 145-153.;

„Ein ganz normaler Kapitalismus”, Grundrisse: zeitschrift für linke theorie & debatte 22 (2007), 9-23.;

„A Capitalism Pure and Simple”, Left Curve (sajtó alatt).

Eszmélet folyóirat, 75. szám (2007. ősz)